

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mirzə Mehdi Şükühi (1829-1896) Təbriz şəhərində sənətkar (aynasaz) ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1 O, ilk təhsilini Təbrizdə dini bir məktəbdə almışdır. 2 Lakin çox kiçik yaşlarda atasını itirməsi, təhsilini davam etdirməsinə əngəl olmuşdur. Bir çox çətinliyə baxmayaraq Şükühi, özünü yetişdirməyə və bu arada seir yazmaya davam etmişdir. O, ilk şeirlərini "Naşi", daha sonra da "Şükühi" təxəllüsü ilə yazmışdır.

Ali Kafkasyalıya görə, Şükühi, doğma türkcəsi ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini də mənimsəmiş, eyni zamanda, Yaxın Şərqi tanınmış mütəfəkkirləri Firdovsi, Nizami, Hafiz, Füzuli, Saib və başqalarının əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Şeir sənətinə, elmə və biliyə həvəs edən sənətkar qısa müddət içərisində şəxsi qeyrətləri ilə Azərbaycan Türk ədəbiyyatı başda olmaq üzrə Doğu ədəbiyyatlarını öyrənmişdir.

Şükühi, yaşadığı toplumun qüsurlarını kəskin satirik seirləri ilə atəşə tutmuşdur. Bu səbəbdən də feodal hakimlərin və din adamlarının qəzəblərinə hədəf olmuş, Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bir müddət Marağada ya da onun yaxınlığındakı və Almaçuvan kəndində yaşamış, kiçik həcmli ticarət işləriylə məşğul olmuşdur. 5 Hətta, bir müddət məmurların təqiblərindən yaxasını qurtarmaq üçün o, Həştəri mahalında da yaşamış, ancaq daha sonra yenidən Marağaya qayıtmışdır.

Şükühi, 1885-ci ildə Məkkəyə gedərkən İstanbula da uğramış və bir neçə gün burada qalmışdır. İstanbulda Qacarlardan olan mühacirlər və onların siyasi liderləri ilə görüşmə imkanı bulmuşdur. Şübhəsiz, bu görüş onun yaradıcılığına və dünyagörüşünə təsirsiz ötürməmişdir.

Şükühi Ərəbistan, Qacarlar və Türkiyədən bir çox şəhərlərini gəzdikdən sonra Tehrana gəlmişdir. Bütün gəzdirdiyi yerlərdə, dövrünün bir sıra tanınmış şəxsiyyətləri ilə birlikdə olmuşdur. Zeynalabidin Marağayı, Mirzə Əbdürrəhim Talibzadə ilə yazmışdır. Bu görüşmələr onun dünyagörüşünü

nə çox təsir etmişdir. O, 1896-cı ildə Marağada vəfat etmişdir.

Şükühinin külliyyəti ilk dəfə oğlu Mirzə Həsən Şükühi tərəfindən toplanaraq Təbrizdə 1903-cü ilində yayımlanmışdır. 8 Mirzə Həsən 1907-ci ildə Marağada "Şükühi" adlı yeni üsullu məktəbdə açmışdır. 9 Onun Türkcə və Farsca olaraq yazdığı divan seiri və xalq seiri nəzm növlərində yazdığı əsərləri vardır. Şükühinin sənətinin təməlini lirik seirlər

**Nə mən bir abidəm-təzvirpişə,
İbadət dağı alımda həmişə.
Nə şeyxəm məkr edəm əhli-cahanə,
Çəkəm səccadəmi abi-rəvanə.
Nə zahid, - məkr ilə xalqı edəm ram,
Əlimdə səbhəyi-səddanədən dam.**

O, "Meymunıyyə" adlı alleqorik poemasında da riyakar qazıları, din hakimlərini tənqid etmişdir. Belə ki, Məkkəyə həcc ziyarətinə gedən birisinin, orada təsadüfən ona edilən hörmətdən dolayı şan-şöh-

münə bərabər olan "Şeyx-i müqəddəs" qazının yanına iki pişik gəlir ki, onların iki parça pendiri bölmək üstündə davalarına baxsın. Bu zaman qazı pendiri ədalətlə bölmək əvəzinə şəriət adından çıxış edərək onu özü mənimsəyir. Şükühi yazırdı:

**Edib hökm, oldu hazır bir tərəzu,
Açıldı ol mübarək dəstü bazı.
Tərəzədə o kani-ədlü iman,
İki qalib pendiri etdi mizan.
Baxıb gördü o yüngüldür, bu səngin,**

**Biri ərz etdi: "Ey sərkər qazi,
Biz olduq dust və sülhə razı.
Əgərçi çox cəsərdədir, dəliri,
Bizə lütf eylə bu baqi pendiri.
Bu mizani ədalət bərməladır,
Ki təqsim etdiyini cüzvi həvadır.
Kəsəmiş rizqi mizani ədalət,
Xoşa təqsimi cənqəli cəhalet.**

Qazı onların bu xahişini şəriətə qarşı, "mizani-ədalətə qarşı" qanmazlıq, nadanlıq, günah hesab edib şəriət və ədalət barədə uzun bir moizə oxuyur. Şükühi yazırdı:

Milli fəlsəfi fikir tariximiz: Mirzə Mehdi Şükühi

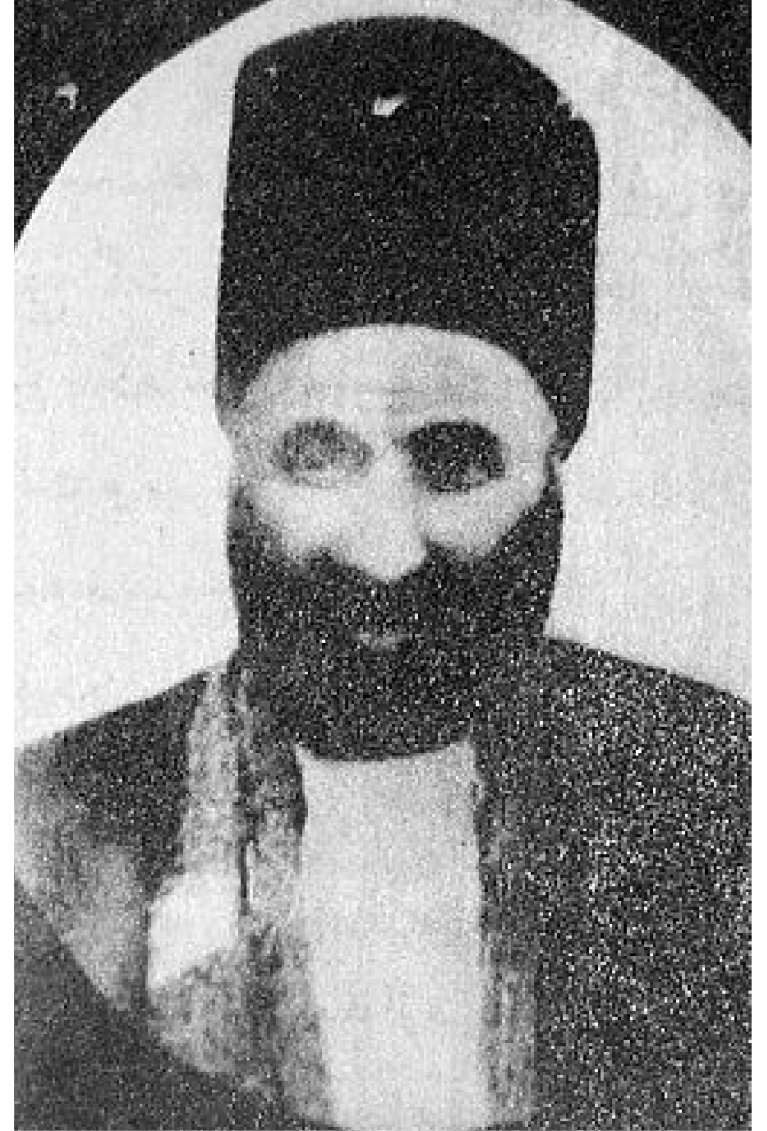
təşkil edir. Qosma, gəraylı, tənqis, qəzəl, qəsidə, müştəzad, tərkib-i bənd və tər-i bəndləri mükəmməldir. 10 Füzuli məktəbinin davamçısı olmaqla yanaşı, Şükühinin lirizmində qoşma, gəraylı və tənqislər də bəliqli yer tutmaqdadır. Bununla da o, xalq seirinin Nəbatidən sonra Vaqif məktəbinin Azərbaycan türkləri ədəbiyyatında ən önəmli təmsilçisidir.

Şükühinin əsas əsərləri "Münazirəyi-Əqlü və Eşq", "Bəzzazların öyünməsi", "Cəlalə öyüdü" ("Nəsihəti-cəlal"), "Şükühinin cavanlıqda ilk dəfə Marağa səfəri", "Lətifə və zərifə", "İmam Hüseyn haqqında 300 qəzəl", "Səfərnəmə", "Bəzi alimlər haqqında hekayələr" və digərləridir.

M.M.Şükühinin ictimai-siyasi görüşlərində ilk növbədə, riyakar ruhanilərin, zahidlərin, qazıların tənqidi də mühüm yer tutmuşdur. Məmmədəli Müsəddiq yazır: "Yaradıcılığının ilk dövrlərində Şükühi bir sıra dini şeirlər: sinəzən, növhə, şiə imamının şəninə qəsidələr yazmışdır. Lakin Şərqi ölkələrini səyahət edərək mütərəqqi əhval-ruhiyyəli adamlarla görüşüb əlaqə yaratmaq və elmi biliyini artırmaq Şükü-

rəti hər yərə yayılır. Həmin adam ölkəsinə qayıtdıqdan sonra dövlət rəhbərliyi tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir və bir şəhərin hakimi təyin olunur. Tədqiqatçılar yazırlar ki, həmin poemada dindən, şəriətdən öz şəxsi xeyri üçün istifadə edən, haqq, ədalət pərdəsi altında xalqı aldadan qazılar güclü tənqid olunur: "Burada meymun sifətində təsvir qazi həm xarici, həm də daxili aləmi etibarilə parlaq, qabarıq və real surətdir. Şairin təsəvvürünə görə onun "ağ əmmaməsindən yüz köynək çıxar", özü də zahirdə gecə-gündüz ibadətlə məşğuldur, adına da "şeyxi-müqəddəs" deyirlər. O, çirkin daxili aləmini örtmək üçün səhər-axşam bir ləhzə bekar oturur, hey duadır oxuyur, vaxtında dəstəmaz alır, namaz qılır".

Deməli, Şükühi burada dini dəyərləri istismar edən, haqq, ədalət adı altında xalqı aldadan, istədikləri zaman istedikləri "dini ehkəmi" qoyan qazıları tənqid edir. Şükühi onların həm xarici görünüşləri, davranışları, həm də əxlaqi baxımdan riyə içərisində olduqlarını böyük bir ustalıqla kinayə sənətini istifadə edərək ortaya qoyur: Şükühi yazırdı:

Şükühinin külliyyəti ilk dəfə oğlu Mirzə Həsən Şükühi tərəfindən toplanaraq Təbrizdə 1903-cü ilində yayımlanmışdır. 8 Mirzə Həsən 1907-ci ildə Marağada "Şükühi" adlı yeni üsullu məktəbdə açmışdır. 9 Onun Türkcə və Farsca olaraq yazdığı divan seiri və xalq seiri nəzm növlərində yazdığı əsərləri vardır. Şükühinin sənətinin təməlini lirik seirlər təşkil edir. Qosma, gəraylı, tənqis, qəzəl, qəsidə, müştəzad, tərkib-i bənd və tər-i bəndləri mükəmməldir. 10 Füzuli məktəbinin davamçısı olmaqla yanaşı, Şükühinin lirizmində qoşma, gəraylı və tənqislər də bəliqli yer tutmaqdadır. Bununla da o, xalq seirinin Nəbatidən sonra Vaqif məktəbinin Azərbaycan türkləri ədəbiyyatında ən önəmli təmsilçisidir...

hinin dünyagörüşünü dəyişdirmiş, onun yaradıcılığının realist istiqamətini gücləndirmişdir. O, az sonra dini seir yazmaqdan imtina etmiş, ruhaniliyi ifşa edən bir sıra kəskin əsərlər qələmə almışdır". Şükühiyə görə riyakar ruhanilər dindən sui-istifadə edərək min bir fəndlə xalqı özlərinə ram ediblər. Məsələn, o, yazır:

**Məqamı Kəbə-yi ərbab-i hacət,
Ziyarətqahi əshabi iradət.
Olur göz xirə ebyez camesindən,
Çıxar yüz köynək ağ əmmaməsindən.
Bədən, ağ camó vü dəstar içində,
Nüməyan, tazə yağmış qar içində.
Tutub bu zöhd ü təva ilə əzbəs,
Deyərlər adına "Şeyx-i müqəddəs"...**

Az qala sözü hökmdar hök-

**O səngin qalıba bir basdı əngin.
Nə qəddər ağzı dutar, bir diş götürdü,
Bir iki çeynədi, birdən ötürdü.
Genə qoydu tərəzuyə dübarə,
Edib diqqət gözüylə bir nəzarə.
Baxıb gördü, bu səngindir, o yüngül,
Olur təqsimi seri xeyli müşkül.
Bu dəfə ol birinə vurdu dəndan,
Qalib bir şəmməsi, amma nə çəndan.
Hər iki qürbə məbhut oldu heyran,
Bu övzə-i səriətdən peşiman.**

**Buyurdu: siz əcəb nadanü cahil,
Rüsumi-şeyrdən bilmərrə qafil!
Xilafi-şeri-felin var günahı,
Gərək mücri ola hökmi-ilahi.
Keçibdir müddəinin iddiası,
Qalibdir hakimi-şərin rizası.
Gərək əndəzayi-təqsimə gəlsin,
Bu mizani-ədalət bir düzəlsin.
Şəriət əmri bəziçə götürməz,
Sizin razılığınız bir vec bitirməz.**

Göründüyü kimi, qazı surəti çox səciyyəvi olub o, insafsızdır, amansızdır, riyakardır. Günahsız insanların başına min oyun açan qazıların surətini Şükühi şübhəsiz, gerçək həyatdan götürmüşdür. M.Müsəddiq hesab edir ki, Şükühi bu əsərində İslam dinini Orta Şərqi xalqlarını, o cümlədən Azərbaycan xalqını da "fəqir, zar, müztər" etdiyini oxucularına çatdırmaq üçün Mirzə Fətəli Axundovun "Kəmalüddövlə məktubları" əsərində irəli sürdüyü fikirləri müdafiə edirdi".